

НЕПЪЛНО СЕМЕЙСТВО И ПРОАКТИВНО РОДИТЕЛСТВО

София Дерменджиева

Като феномен на човешката култура, на всекидневния живот и взаимоотношения, семейството все по-често е обект на теоретични обобщения и практически разсъждения. Причината за нестихващия интерес към съвременното семейство е динамиката в неговото проявление. Определяно като непрекъснато променяща се общност, семейството е белязано с широк спектър от дефиниции, които идентифицират частично или цялостно характеристиките му според особеностите на социалната практика в конкретната историческа ситуация. В продължителен период от време семейството се разглежда като следствие на брачното партниране. Изменчивостта на социалните отношения в пост-модерната епоха налагат нови обяснителни теории, според които анализът на семейството не се обвързва единствено с брачните договорености между партньорите, а акцентира и върху отношенията „родители – деца“.

Действително, полифункционалните комбинации и форми на хетеросексуално съжителство, които съществуват днес, се доближават до характеристиката на семейно партниране и в тази връзка отчитаните трансформации закономерно водят до дефинитивното разграничаване на брака като институция и на семейството като система. От друга страна, в условията на преход от модерно към постмодерно общество все повече се наблюдава крайна либерализация на междуличностните и интимните отношения, а тяхното съществуване е неизбежно, тъй като устойчиво се налага и в консервативните обществени формации, каквито са западноевропейските държави. Повечето автори определят тази тенденция като обща за целия свят и изтъкват ролята ѝ на обективна предпоставка за нарастване на разнообразието от реално функциониращи модели на семейството. Що се отнася до практическата основа на това състояние, Д. Тасевска¹ обобщава, че „като традиционна социална инсти-

¹ Тасевска, Д. SOS семейства в криза. Психологическо консултиране на дисфункционални семейства. В. Търново, Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 2008, с. 22.

туция за хетеросексуално социално партниране, бракът днес наистина се намира в ситуация на криза“ [4; 22] и привежда следните идентификации:

- увеличен брой разтрогнати бракове;
- увеличен брой на деца, родени извън брака;
- увеличени случаи на регистрирано домашно насилие;
- нараснал процент на семейно неудовлетворение сред настоящи брачни партньорства.

Като част от глобализиращия се свят **и в България се утвърждава моделът на непълното семейство**. Навсякъде по света, а и в България се наблюдава **разнообразие на моделите на непълното семейство** по отношение на неговата структура и на икономическото му състояние. Тясната им диференциация се определя от следните критерии:

- еднородителско майчино и еднородителско бащино семейство (като първите са по-многобройни);
- еднородителски семейства, които са резултат от осиновяване, извънбрачно майчинство, овдовяване или развод;
- социален статус (класова принадлежност) и възраст на родителя;
- степен на участие в отглеждането на детето и на другия родител.

Без да навлиза в по-задълбочен анализ на формите (моделите и структура) на семейно-брачното съжителство, **настоящата разработка дискурсивно разглежда необходимостта от проактивно родителство в семейство с един родител**. Причините за това са няколко:

1. Убеждението, че непълното семейство е сериозен проблем и за семейството, и за обществото. Този проблем несъмнено рефлектира върху развитието на детето и по-конкретно върху изграждането на Аз-идентичността в периода на детството и възпрепятства плавния преход към зрелостта през юношеството.

2. Тревогата, че когато се говори за дете отгледано в непълно семейство, твърде често тълкуването е на равнище „обща представа и общи твърдения“ и не се извършва задълбочен анализ на психосоциалните механизми, с оглед създаването на условия за пълноценно развитие на подрастващите в семейство с един/единствен родител.

3. Желанието да се облекчи всекидневият на самотния родител чрез предоставяне на допълнителна информация относно психосо-

циалното развитие на детето, която да бъде основа за самостоятелни размишления и мотив за проактивно родителско поведение.

4. Надеждата, че възпитателните взаимодействия, основани на проактивното родителство в непълните семейства в по-голяма степен ще изпитат влиянието на интегративните процеси. И в този смисъл връзката между теорията и практиката на педагогиката и психологията като науки ще резултира в предметната област на семейната педагогика в частност.

Грижата за подрастващите е първостепенна задача на обществото. Провежданата социална политика днес, в Р България, достатъчно ясно мотивира търсенето на ефективни инструменти за благоприятстване на социалната адаптация на детето от непълно семейство. Ето защо, анализът в **настоящата разработка е насочен към идентифицирането на теоретични доводи и прагматични доказателства за открояване на проактивния родителски подход като перспектива, която обозначава здравото психосоциално развитие на детето от непълно семейство и отдалечава алтернативата за попадането му в категорията „дете в риск“**.

1. Теоретични доводи за преодоляване на негативите в едностранчивото интерпретиране на непълното семейство

На основата на задълбочени изследвания М. Динкова² определя, че семейството е „основно човешко обединение, съставено от роднини или роднини и съпрузи, които са свързани чрез множество исторически определени съвместни дейности за биологическото и социалното възпроизводство на човешкия род, а бракът е одобрен и регулиран от конкретно общество съюз между жената и мъжа, който има за цел да задоволи определени обществени и лични потребности” [1; 15].

Обективният статус на семейството през настоящето намира най-пълнозначното си отражение в интерпретацията на българската изследователка М. Ячкова³, която в книгата си „Семейството в България между XX и XXI в.” отбелязва, че днес „всеки брак е семейство, но не всяко

² Динкова, М. Бракът като представа, ценност и реалност. С., АССА-М, 1997, с. 15.

³ Ячкова, М. Семейството в България между 20 и 21 век. София – АССА. М., 2002, с. 18.

семейство е брак“ [6; 18]. Проучването на семейно-брачното съжителство в съвременната епоха откроява ключови закономерности, които характеризират неговата същност в нова светлина:

➤ традиционното **нуклеарно семейство** престава да доминира като форма на социално съжителство;

➤ увеличава се броят на **безбрачното хетеросексуално съжителство** (кохабитация, консенсуален съюз) – най-разпространената алтернатива на узаконения моногамен брак, защото съхранява основните силни страни на автономността или самостоятелния живот;

➤ утвърждава се **двойнонуклерното семейство** – семейство след развод, в което детето е член на семейна система, състояща се от две ядра-домакинства – майчиното и бащиното⁴;

➤ разграничава се **доведеното семейство** – “единият или двамата сключили брак възрастни имат деца от предишен съюз, за които основно място за живеене е новото домакинство”⁵ [5; 112 – 118];

➤ появява се съжителството и на **хомосексуални двойки**⁶ – въпреки че повечето изследвания са посветени на двойката или на “съпружеската единица”, напоследък се наблюдава растящ интерес към хомосексуалните родители;

➤ трайно се установява **непълното семейство**, при което децата живеят постоянно с единият от родителите, който основно поема грижите за тях⁷.

Макар и видоизменено, поради настъпилите обществено-икономически трансформации в национален и глобален мащаб, **семейството запазва статуквото си на среда, в която се осъществява първичната социализация на подрастващите**. Конституираща черта на семейството е функционалността, която то е призвано да осигури:

✓ **Възпроизводствена (репродуктивна) функция** – означава не само биологично възпроизводство, но и семейството като “носител

⁴ *Аргайл, М., М. Хендерсън*. Анатомия на човешките отношения. С., Наука и изкуство, 1989, с. 45.

⁵ *Тодорова, Е.* Съвременни американски теории за семейството. С., Наука и изкуство. 1988, с. 112 – 118.

⁶ *Eleanor, D. Macklin* Nonmarital Heterosexual Cohabitation, Beverly Hills 1993, p. 246.

⁷ *Спасовка, Л.* Семейството – социологически очерк. С., Партиздат, 1980, с. 126 – 128.

и транслатор на основните духовни ценности на човечеството”⁸ [3; 390]. От гледна точка на обществото тази функция допринася за задоволяване на потребността от известен социален контрол върху сексуалното поведение с оглед възпроизвеждането на населението, а на индивида – на собствените му сексуални потребности⁹ (По Л. Спасовска, 1980).

✓ **Икономическа функция**¹⁰ – свързана с реализирането на всички аспекти от икономическото поведение на неговите членове и на семейството като цяло – реализиране в трудовата сфера и получаване на доходи, разпределянето на доходите между разходи и спестявания, организация на домакинската работа. Обобщено, тази функция обезпечава материално-битовите условия за живот на семейните членове; обезпечаване на материално-битовите условия за живот на семейните членове.

✓ **Възпитателно-социализираща функция**¹¹ – “семейството е първата възпитателна среда за детето...” [2; 6], то е едно микрообщество, което му дава знания и ценности, необходими за интеграцията му в глобалното социално пространство. Именно семейството е основен фактор за формиране на личността. То осъществява диалектичката съгласуваност между обществото и децата, тъй като предоставя социалните образци на поведение.

✓ **Протективна (защитна) функция** – семейството е среда, в която семейните членове получават любов, грижа и защита.

✓ **Статус-формираща и поддържаща функция** – проявява се силно още с раждането на детето, което получава фамилно име като белег за принадлежност и всички морални и други житейски “активи и пасиви” на семейството.

✓ **Регулативна функция** – регулира отношенията на семейните членове чрез изработване на правила и норми, съобразени с потребностите на семейната система и на обществото.

✓ **Стимулираща (въдхновяваща) функция** – свързана с получаване на самочувствие, с личностното развитие, самоактуализацията и стимулиране към постижения.

⁸ *Нартова-Бочавер, С.* Психология личности и межличностных отношений. М., 2001, с. 390.

⁹ *Спасовска, Л.* Семейството (социологически очерк). С., 1980, с. 86.

¹⁰ *Фром, Е.* Изкуството да обичаш. С., Кибее, 2000, с. 160.

¹¹ *Иванов, И.* Семейна педагогика, III, 1998, с. 6.

Така диференцираните функции на семейството уточняват богатия набор от ангажменти, които възрастните трябва да осъществяват в качеството си на членове в това специфично социално обединение. Тяхното формулиране предполага повишаване на моралната отговорност сред потенциалните партньори в семейното съжителство.

Притеснителен е фактът, че през последните години с бързи темпове нараства делът на непълни семейства, в които родителите са фактически разделени: и на семейства с **единствен (самотен, свободен) родител**. За България е съществено разграничаването на различни разновидности при семействата с един родител и семействата с единствен родител (човек сам отглежда детето си, в чийто акт за раждане мястото на другия родител е празно). Последната група драстично се увеличава в нашата страна. Съществена по обем и разпространение е **групата на самотните майки** (около в 3/4 от непълните семейства, глава на семейството е жената-майка). Това са жените, които правят **доброволен избор да отглеждат самостоятелно детето си**.

Дали доброволен или съдбовен (поради развод, овдовяване, осиновяване): **с този избор родителят автоматично включва детето си в категорията “деца в неравностойно положение”**.

Терминът “деца в неравностойно положение” е широкообхватен, снемач в себе си множество смисли и отнасящ се до различни социални групи, категории и субкатегории деца. Това го прави неясен и понякога трудно верифицируем. В българското законодателство терминът “деца в неравностойно положение” смислово се отъждествява със социалната категория като “деца в риск”. Проследявайки и анализирайки Националната стратегия за детето 2008 – 2018 г., практиката в политиките и дейността по закрила на детето (Национална 2008), както и на основата на Конвенцията на ООН за правата на детето (Конвенция 1989), Закона за закрила на детето (Закон 2000) и Закона за социалното подпомагане (Закон 1998), Кр. Брайков¹² приема следната по-подробна класификация на групите и субкатегориите деца в неравностойно положение, или още деца в риск:

¹² <http://liternet.bg/publish28/krasimir-brajkov/dyrzhavna.htm>, Брайков, Кр. Държавната политика в България към децата в неравностойно поведение. Институционализация и деинституционализация.

I. Според факторите (причините), обуславящи риск за детето:

1. В ситуация на бедност (живеещи в социално слаби семейства).
2. Оставени в неграмотност или отпаднали от образованието.
3. Деца без родители или с един родител, или чиито родители са лишени или ограничени от родителски права.
4. Деца, основателно или неоснователно останали без родителска грижа (изоставени деца).
5. В специализирани институции (за деца от 0 до 3 години; за деца от 3 до 7 години; за деца от 7 до 18 години; за деца и младежи с увреждания: за деца и младежи с умствена изостаналост; за деца и младежи с физически увреждания (и съхранен интелект); за деца с девиантно поведение: за деца в социално-педагогически интернати (СПИ); за деца във възпитателни училища-интернати (ВУИ); за деца в поправителни домове (ПД).
6. Деца със специални образователни потребности (деца с увреждания).
7. Деца на улицата.
8. Деца, жертви на насилие.
9. В ситуация на експлоатация на детския труд.
10. Деца, жертви на трафик.
11. Деца – жертви на престъпления.
12. Деца, извършители на престъпления.
13. Деца в интернет.
14. Деца – бежанци.

II. Според формата на грижа:

1. Деца, отглеждани в биологичните семейства и в риск от изоставяне (подкрепяни изключително в биологичната си среда; подкрепяни в биологичната среда и с услуги в общността).
2. Изоставени от родителите деца или деца без родители (деца, отглеждани от роднини; деца, отглеждани от близки; деца в приемни семейства; деца в институции.

Трябва да се има предвид, че едно дете може да попадне в няколко от посочените групи или категории – последователно или едновременно. В този смисъл строгото разграничаване на отделните категории и суб-категории деца в неравностойно положение в известна степен има усло-

вен характер. Тази класификация дава възможност да се отграничат и множеството проблеми, пред които се изправят децата в неравностойно положение, както и тези, които българската социална политика е призвана да управлява и разрешава.

Причисляването на децата от непълните семейства към категорията „деца в риск“ е обосновано от допускането: ако семейството не е в състояние по една или друга причина да изпълнява някоя от основните си функции, то това води до дестабилизирането му като социална институция, респективно до риск от затруднения и дори от провал на психосоциалното развитие и възпитание на децата.

На тази база твърде често в публичното пространство се лансира и утвърждава социалната нагласа, че в непълното семейство **отношенията „родител – дете“ са обременени априори**, че е нарушена емоционално-интегративната проекция на семейната система, която включва съпругеската отдаденост, обичта между родителите и децата, и между децата. Във връзка с описаната предразсъдъчна социална нагласа в българското общество неотложност придобива интерпретирането на въпроса: **Семейство в риск ли е непълното семейство?**

Очевидно е, че **по формални критерии непълното семейство** (наред със семействата на безработни, на пенсионери, на бежанци, на деца с увреждания и прочие) **обективно се вписва в групата на семействата в риск**. Закономерна и стратегически правилна в тази насока е и социалната политика на страната ни: да проследява и да предприема мерки, ограничаващи риска в социализацията на подрастващите от непълни семейства.

От друга страна, фамиолозите категорично и недвусмислено детерминират, че семейството е изменяща се общност и като форма, и като модел, (т.е. – дефинирането на понятието за семейство е в зависимост от историческия период и релевантния на него доминиращ семеен модел на функциониране и структуриране). Става ясно, че в исторически аспект те разглеждат генезиса и развитието на семейството във връзка с еволюцията на обществото. **Следователно и изменението на социалното положение на детето в непълното семейство (определяно като неравностойно) е резултат от динамиката в обществените отношения.**

И тук е правомерно да възникне въпросът: Как изменението в социалното положение се отразява върху детето, отглеждано от един/единствен родител? Отговорът, че то (изменението на детето) е следствие от промяната в социалното положение не изчерва същността на въпроса. Защото:

– е общопризнат фактът, че външните въздействия се пречупват през вътрешните условия;

– изборът на единствения родител е доброволен, което предполага осмислянето и осъзнаването на цялата морална отговорност, която придружава тази добра воля.

Подобно социално генерализиране в тълкуването на **семействата в риск** само въз основа на външната им обусловеност е опростенческо или механистично.

2. Прагматични доказателства за проактивното родителство като ефективен възпитателен подход в непълното семейство.

Социалното развитие на детето се характеризира като сложен и продължителен процес. Проблематизирането на въпроса за проактивното родителство е своеобразен отговор на породилите се потребности предвид обективните усложнения при отглеждането на детето в семейство с един/единствен родител.

На практика всяко семейство (както пълно, така и непълно) може да се окаже в социален риск, „ако в семейната система междуличностните отношения и интеракции са нездрави, конфронтационни, обобщено казано – деконструктивни (дисфункционални)”¹³ [4; 129]. И обратно, „ако в семейната система (пълна, непълна – бел. моя) междуличностните отношения и взаимодействия са конструктивни (функционални), то справянето с инструменталните дейности и задачите на всекидневие от страна на членовете на семейството по отделно и заедно ще бъде оптимално ефективно”¹⁴ [4; 129].

¹³ Тасевска, Д. SOS-семейства в криза. В. Търново, Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий”, 2008, с. 129.

¹⁴ Пак там, с. 129.

Без да абсолютизира полевата теорията на К. Левин¹⁵ за активните и пасивно-адаптивните тенденции в мотивацията на поведението, предлаганият в научната разработка анализ отчита, че тази теория не само разкрива всички условия, които са значими за определяне на поведението (характеризиращи както наличната ситуация, така и състоянието на субекта), но и се опитва да описва техните динамични взаимоотношения. Понятието „поле“ обхваща факторите както на външната (обкръжението), така и на вътрешната (субективна) ситуация. Даже при повърхностно разглеждане този подход рязко се отличава от всички теории, свеждащи поведението до личностните диспозиции и индивидуалните различия в тях.

Съществен за предлагания анализ е изводът, че простите връзки в смисъла на асоциации „дразнител – реакция“ са недостатъчни за обяснение на поведението. Нещо повече, недвусмислено се налага обобщението, че устойчивото развитие не е импулсивен отговор в мисли и поведение, който се определя предимно от променящите се външни обстоятелства или от първични собствени стимули, а е резултат от проактивното поведение в субект-субектното взаимодействие в границите на семейството.

Ето защо като гарантирано успешна възпитателна технология в разработката се визира **проактивното родителство в непълните семейства**.

В съвременната психология¹⁶ проактивността се отъждествява с „умната практичност“ – адекватна проява на свободна воля, правилен избор, въпреки че понякога обстоятелствата са трудни или изкушаващи. Тоест, първото необходимо изискване за успешен живот в непълното семейство е наличието на проактивен родител. Проактивната личност поема отговорността за своя живот, т.е. „Аз – в предлаганите обстоятелства“, вместо да търси причините извън себе си, т.е. „Другите в предлаганите обстоятелства“.

¹⁵ Левин, К. Топология и теория поля. Хрестоматия по истории психологии, ред. П. Я. Гальперин, А. Н. Ждан, Москва: МГУ, 1980.

¹⁶ <http://www.mirbg.info/word.php?wid=340>, Речник: проактивност/реактивност.

“Проактивността” като понятие е въведено още през 1946 г. Негов автор е В. Франкъл (Victor Frankl), но то е популяризирано от Ст. Кови (Stephen Covey) през 80-те години на XX век¹⁷. Според Кови проактивността е част от човешката природа, но някои хора не могат да я използват. Кови е убеден, че в основата на проактивното поведение е осъзнаването на собствените ценности.

Проактивността е едновременно и инициативност, и поемане на отговорност, преди “нещото” да е станало факт. Оттук моделът „проактивен родител” обозначава личност: която контролира ситуацията, която целенасочено и напълно осъзнато прави избора и предприема (инициира) някакво действие, участва в дадено събитие, разработва и осъществява план, за да реализира собствени каузи. Колкото по-силно се осъзнава свободата на собствения избор, толкова по-силна е проактивността на родителя.

Във връзка с това структурирането на поведенческия модел за проактивно родителство се разгръща върху основата на изпреварващо моделиране (предизвикване) на ситуации, които – следващи психосоциалното развитие на детето да създават всички шансове за разгръщане на безграничния му потенциал.

Типичните действия на проактивния родител в тази насока са:

1. Да наблюдава постоянно развитието на детето – изисква съобщаване по отношение на три нива (по Д. Димитров)¹⁸:

- концептуално – какъв е смисълът;
- личностно – какво ще се развива;
- дейностно – как ще се формира.

2. Да анализира всички ярки симптоми и зараждащи се тенденции, които биха дестабилизирали развитието на детето и съответно да оценява благоприятните възможности за успешното овладяване от детето на възпроизводимата структура на всекидневието на възрастните.

¹⁷ Stephen Covey популяризира понятието „проактивност” с идеята хората, които работят и се занимават с бизнес и управление “да събудят” в себе си проактивното поведение.

¹⁸ Димитров, Д. Нова забавачница. София, Изкуство, 2009, с. 13.

3. Да съставя план за справяне със зараждаща се ситуация – изисква прогнозиране във всеки един момент, във всяка форма на взаимодействие, по всеки конкретен повод дадено състояние да се съотнесе с изпреварващата представа за крайните му параметри.

За да реализира успешно проактивното поведение, от родителя се очаква:

1. Да е загрижен(а) за постигането на предстоящите цели – изисква съобразяване с актуалните детски потребности.

2. Да е ориентиран(а) само към това, върху което може да влияе и променя – изисква познаване на общите закономерности и специфичните процеси и явления, които са типични за съвременното общество и са опосредствано или непосредствено възприемани от детето.

3. Да се чувства независим(а) като личност, за да има вътрешна увереност, че инициативата и отговорността са в унисон с личностните ценности и нагласи.

Най-масирано влияние върху оформянето на Аз-идентичността в детството има **семейната** (роден дом) и по-близката **извънсемейна среда** (приятели, съседы, училищна среда и други референти). Независимо от факта, че всяко семейство има свой индивидуален облик, различен от общоприетите модели на обществено поведение, то **емоционалният контакт на родителите с техните деца** играе значима роля за научаването и усвояването на действащите ценностни стандарти и влияе върху цялостното оформяне на детския характер. От друга страна, модерността на съвременното общество в контекста на неговата отвореност позволява на всеки индивид да излезе извън рамките на своя произход и да постигне социален статус, съответен на неговите амбиции и способности.

Презентираната и лаконично обсъдената дотук необходимост от проактивно родителство в непълното семейство само маркира неговите аспекти като ефективна възпитателна технология. Обстойното анализиране на механизмите на проактивното родителство в непълното семейство ще бъдат предмет на обсъждане в по-мощна изследователска работа.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. *Динкова, М.* Бракът като представа, ценност и реалност. С., АССА-М, 1997
2. *Иванов, И.* Семейна педагогика, Ш., 1998
3. *Нартова-Бочавер, С.* Психология личности и межличностных отношений. М., 2001.
4. *Тасевска Д.* SOS семейства в криза. Психологическо консултиране на дисфункционални семейства. Велико Търново, Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 2008.
5. *Тодорова, Е.* Съвременни американски теории за семейството. С., Наука и изкуство, 1988.
6. *Ячкова, М.* Семейството в България между 20 и 21 век. София – АССА. М., 2002.

НЕПЪЛНО СЕМЕЙСТВО И ПРОАКТИВНО РОДИТЕЛСТВО

СОФИЯ ДЕРМЕНДЖИЕВА

Резюме

Настоящата разработка разглежда въпроса за трансформиращите процеси, засягащи семейно-брачното съжителство в съвременната епоха. Предложен е теоретичен анализ на базови фамиологични изследвания, който разкрива разнообразието от форми (модели и структура) на семейно партниране и подчертава нарастващия дял непълното семейство в българското общество.

Дефинират се основните функции на семейството и под акцент се поставя причинно-следствената обусловеност, поради която непълното семейство попада в категорията „семейство в риск”. На тази основа се обсъжда и аргументира необходимостта от моделиране на проактивно родителство в непълното семейство. Защитават се тезата, че проактивното родителство осигурява благоприятни условия за здраво психосоциално развитие на детето с един/единствен родител и съответно не се допуска алтернативата „дете в риск”.

Ключови думи: семейство, непълно семейство, семейство в риск, неравностойно положение, дете в неравностойно положение, проактивно поведение, родителство

PART-FAMILY AND PRO-ACTIVE PARENTING

SOFIA DERMENDJIEVA

Summary

This paper addresses the establishment of incomplete family in Bulgarian society. Considering the logical laws of its objectification, the author commented causation, which ranked incomplete family in “family risk” and placed a child from an incomplete family in an uneven situation. On this basis are discussed parenting approaches (technology strategy), whose term denotes unconstrained development of children from incomplete families and away the alternative of falling into the category “child at risk”. Securing a successful educational technology refers to the modeling of proactive parenting in incomplete families.

Keywords: family, parent families, families at risk, disadvantaged, vulnerable child, proactive behavior, parenting